

ПЕТРОНИЕВИЯТ „САТИРИКОН” КАТО РОМАН*

Богдан Богданов

Колкото по-отдалечена от съвременността е художествената творба, толкова по-голяма е опасността да не бъде възприета по мярката на своето създаване. Не само защото е свързана с други житейски обстоятелства. Често пъти в нея действа и друго разбиране за литература. И понеже всяко творчество е своеобразна реакция на вече установени художествени навици, ясно е, че ако те са неизвестни, читателят ще обърка посоката на реагирането и ще разбере превратно авторската човешка и художествена позиция. Но дали това е опасност, а не нещо естествено, даващо на творбата бързина и нов хоризонт? Във всеки случай той е неизбежен при Петрониевия „Сатирикон”, произведение, в което на всеки ред се пародират други произведения, често недостигнали до нас; в което се осмиват поведения и стилове, форми на живот и жестове, чието значение сме в състояние да определим само приблизително.

Но дали естественото обаяние на подобна творба не губи, когато я тълкуваме? Не е толкова лесно да се реши въпросът за обаянието, ненуждаещо се от обяснение, и за губещата се смислова дълбина на оставения без тълкуване текст. Може би има мярка, която би освободила тълкувателя от колебание какво да сподели и какво да премълчи. Както и да е, но все още верни на романтичното разбиране за литература, читателите не биха изтърпели да се подмине авторът и да се говори направо за произведението.

Та кой е Петроний? Според прекалено стриктните филолози той е просто име, за което не може да се каже нищо определено, нито дори кога е живял. Но дали защото такава безличност е нетърпима, или поради достатъчно основания, авторът на „Сатирикон” обикновено се идентифицира с Гай Петроний, приближен на Нерон и негова жертва, за когото съобщава Тацит в своите „Анали”. Читателят може да прочете в приложението към превода блестящите редове, които посвещава историкът на този своеобразен герой на изтънчеността. Тази кратка биография удивително подхожда на автора на „Сатирикон”. Като човек — „съдник на изящния вкус” в двора на Нерон, като писател — изтънчен стилист и изобличител на невежеството и кича. Дори сведението, че избегнал патетиката на разделянето с този свят, искайки в последните си часове да слуша не за безсмъртието на душата, а лекомислени песни — и това Тацитово сведение се годи за умонастроението на автора на „Сатирикон”, който твърди на едно място в своя роман, че „няма нищо по-неестествено от глупавите предубеждения на хората и нищо по-глупаво от лицемерната строгост”.

Разбира се, и да приемем, че Нероновият приближен е авторът, на „Сатирикон”, това не значи, че постигаме гледната точка на писателя Петроний. И Трималхион не обича строгостта и се хвали, че никога не е слушал философи, а все пак, макар и неутрално скептично, той е осмян от своя създател. На въпроса за позицията на Петроний не може да се отговори, преди да се изясни каква е гледната точка на толкова странния жанр, в който е изпълнен „Сатирикон”. Основателно ли се нарича роман това произведение, или тъй се отърваваме от мъчнотиите на детайлното описание? Така или иначе, трябва

---

* Петроний. Сатирикон. НК, С. 1981, с.5-12 // 2 изд. 1982.

да се започне от произведението, то е пред нас и то представя създателя си, който вън от произведението е само неуловима възможност за други произведения, сам по себе си недостатъчно цялостен и затова търсец успокоение в целостта на своята творба.

Впрочем има изследователи, според които „Сатирикон” представлява огромен наниз от истории, продължаващи без ред, неподчинени на структура, това ще рече — лишени от нужната цялостност.

Но въпросът е, че съществуват различни художествени цялостности и че „Сатирикон” сигурно подлага на съмнение някоя в името на друга. Това се усеща и в оцелелия текст, независимо че е само малка част от края на огромното произведение, обхващащо шестнадесет книги и можещо да се побере, според изчисленията на един съвременен филолог, на не по-малко от осемстотин печатни страници и независимо че опазеният текст е осеян с лакуни и съмнителни места.

Едно сравнение би ни помогнало. Измежду всичко друго „Сатирикон” прилича най-много на „Гаргантюа и Пантагрюел” на Рабле — подобен гигантизъм и свободно движение вътре в жанровата форма, подобно весело скиталчество и вяра в материалното начало, подобно тържество на грубото слово и на карнавалната разпуснатост. Може да се добави и подобната връзка с фолклора, на която се дължи виталността и „революционната” ефикасност на словото в двата романа. Немалка е обаче и отликата, която също ориентира. Повествованието на Рабле обхваща огромно фантастично пространство, руши съвсем определено един миросглед, за да утвърди друг, докато разказът на Петроний се движи в реално пространство, а смехът му не е само утвърдителен и скептицизмът му не е само оптимистичен. У Петроний разпуснатостта е и карнавално символна, но и буквално реална. Изобщо друга е мярката на неговия реализъм.

„Сатирикон” е най-ранното романно произведение, достигнало до нас от антично време. Отнася се към жанра на авантюрно-битовия роман заедно с един друг велик образец — „Златното магаре” на Апулей. Макар и пръв паметник на античната романна литература, „Сатирикон”, по всичко личи, възниква като пародия на един тип повествователни произведения, чиито оцелели представители са от по-късно време. Думата е за т. нар. гръцки любовно-приключенски роман. Най-обемистият му представител е „Етиопика” на Хелиодор, а най-краткият и най-привлекателният за съвременния читател — идилията на Лонг „Дафнис и Хлоя”. Висок стил, идеална влюбена двойка, премеждия по трудния път до семейното щастие, фантастични приключения и неочаквани обрати — това са характерните белези на гръцкия любовен роман.

Та „Сатирикон” пародира стила, сюжетиката и кухия идеализъм на любовната история в този романен жанр. Доколкото са долавя в опазените откъси, като пародия възниква и фабулата на Петрониевата творба. Също както в гръцките любовни повести героят и разказвачът Енколпий е жертва на гнева на божество. Осквернил тайнство на Приап, бога на сладострастието, Енколпий изпитва силата му във влечението си към Гнгон, в съперничеството на Аскилт, в десетки премеждия и най-после в това, че губи мъжката си сила. Но в „Златното магаре” същият мотив е разработен и в сериозен план, докато в „Сатирикон” той е чисто пародиен.

Като пародия трябва да се разбира префасонирането на високите чувства на високите герои на гръцкия любовен роман, на прекрасните младеж и девойка, в поредицата низки истории в „Сатирикон”, чиито герои са лумпени,

освободени роби и крадци. Тия истории са символен преобразувател на ценности и само в известна степен действителност. Любовният свят в „Сатирикон” е опаката страна на любовния свят в произведения от типа на „Дафнис и Хлоя”. На едната страна устойчиви високи чувства, банална вярност и надута сълзлива сериозност, на които се вярва, на другата - абсолютна неустойчивост и невярност, любовни преживявания и сълзи, които имитират сълзи от други жанрове и други истории, сълзи, на които не се вярва и които се леят, за да се смее читателят. Променчивост и неочаквани щастливи изходи, за да се избегне сериозното — това е един от ключовете на фабулното движение в „Сатирикон”.

Твърде широк е регистърът на пародията в романа на Петроний. Пародирайки любовната фабула на гръцкия роман, „Сатирикон” преобразува смисъл, върши и нещо сериозно. Но пародията е игра и преди всичко литературна пародия. Изключително образован, неизчерпаем в цитирането, Петроний говори като този или онзи поет, или с негови стихове, или преструвайки се, че са негови. На всеки ред в романа може да се подозира литературен образец дори в случаите, когато нещата изглеждат взети направо от живота. Готвещата баба в последната част на „Сатирикон” е пародия на момент от пасажа за Филемон и Бавкида в осмата книга на Овидиевите „Метаморфози”. Но стиховете на Публилий Сир, които цитира Трималхион, са може би имитация. Във всеки случай това не може да се провери. Какво ли от римската литература е оставено на мира у Петроний. Затова е допустимо да се предполага, че в Евмолповата поема „Падането на Троя” и в образа на досадния словоизвержител Евмолп е докачен самият Нерон.

Но кой е истинският осъществител на пародията — Петроний или жанрът? Разбира се, въпросът е изкуствен — авторът на литературната пародия е Петроний, но енергия пародийното слово черпи от гъвкавата жанрова форма, от стихията на народния смях, пренесена в нея и по съвършен начин сродена със скептичната насмешка на изтънчения аристократ.

Поради липса на данни днес не е достатъчно ясно от какви жанрови източници и по какъв път се е стигнало до странната литературна форма на Петрониевия „Сатирикон”. Не е ясно кое е било готово в традицията и кое е дело на твореца. Но че е черпено от много извори и че традицията на народната сатирическа литература е продължена и преосмислена, за да се конфронтира изтощената висока литература, това е напълно ясно.

„Сатирикон” е традиционното гръцко название на романа. Иначе с повече право неговото име би трябвало да е „Сатири”, и то в латинския смисъл на думата *satura*, т. е. „смес”. Тъй се наричат на латински сатириците на Луцилий и Хораций, злободневни и пъстри, занимаващи се с разнообразни теми на всекидневието. „Сатирикон” е наистина смес, пъстрило — във всяко отношение. Най-напред, защото прозата му е осеяна със стихове и защото често те имат сериозен тон, който контрапунктира ироничното слово на прозата. Смес е, защото се засягат злободневни въпроси, и то по различен начин, често и пряко във формата на монолози-трактати. Смес е освен това, защото примесва стилове — Енколпий разказва на чист литературен латински, а Трималхион и неговите съседи разговарят на цветист народен език, при това езикът на всеки е обогатен индивидуално — нещо непознато за античната литература.

Петроний продължава не толкова традицията на изтънчените „реалистически” сатирици на Хораций, макар между тях да откриваме една, предаваща подобно угощение като това у Трималхион. Той върви в стъпките на

т. нар. Менипова сатира, пъстра народна форма на каламбурно сатирическо слово, възприета от философите-кিনিци, на името на един от които — Менип от Гадара (III век пр. н. е.) — тя е наречена. Мениповата сатира е смес на проза с поезия и представлява беседа на морално-философска тема, спор с въображаем противник, весел и гротесков, изпъстрен е цитати, поговорки и ругатни. С линията на Мениповата сатира е свързан сократическият диалог и жанрът „угощение”, както и кинически-стоическата диатриба, дала плод в раннохристиянската хомилия-инвектива. В римската литература Мениповата сатира е използвана в първи век пр. н. е. от Варон Реатински, който не толкова осмива откъснатата се от житейската практика философия на киниците, колкото популяризира гръцката философия.

Петроний сигурно е използвал като образец Вароновите злободневни поетически късове за своята неумерено разраснала се Менипова сатира. И все пак „Сатирикон” не е менипея, а роман, който, макар и пазейки нейната основа, далече я е надхвърлил. Поради мощното романно преосмисляне на цялата литературна традиция романът на Петроний е успял да погълне ред друга жанрове и да излезе извън границите на пародията в посоката на едно реалистическо слово, което, общо взето, остава непостигнато в античния литературен регион. Че „Сатирикон” абсорбира сократическия диалог и жанра „угощение”, имитирайки пародийно в Трималхионовия бърбреж на морални и литературни теми, това е по мярката на Мениповата сатира. Но в търбуха на това романно чудовище е попаднал патетическият език на трагедията, целият арсенал на ораторската проза, умонастроението на епиграмата, еротизмът на новелите на Аристид от Милет, а и техният фолклорен тон, който и у Бокачо ще бъде същият. Особено оплодително в „Сатирикон” е присъствието на мима с неговия гротесков реализъм и низки битови теми. Този жанр е един от най-ефикасните проводници на реализъм в творбата на Петроний.

Понеже думата е за реализъм, нужна е уговорка. Петрониевият реализъм не е последователен и не е само от един тип. „Сатирикон” е произведение, в което се изпробва възможността за реалистически почерк. Тази възможност е доста ограничена за античното време, но в случая тя е и доста надхвърлена. Що се отнася до реализма в буквалния смисъл на думата, художествения похват, способен да предаде и подробностите на човешката обществена действителност, и нейните тенденции, „Сатирикон” е единственото художествено произведение на гръко-римския свят, в което има известно равновесие между тия два компонента.

В „Угощението у Трималхион” откриваме основните постижения на този тип реализъм. Тия петдесетина страници са може би най-ценният исторически извор за Нероновото време, документ за една страна от живота на хранещата Рим италийска провинция. Не се знае точно в кой град живее Трималхион. Петроний като че ли нарочно не го е означил, защото е чувствал, че социалната истина е еднаква за Куме и за Помпей. Както се разбира от разговорите на угощението, забогателият предприемчив освободен роб, необразован и кокетиращ с културата, е типична фигура за времето — у Трималхион са поканени и други като него. Разбира се, в „Сатирикон” не бива да се търси социална оценка. Но докато в „Анали” на Тацит се наблюдава историята на самия Рим, вече паметник на прежната слава, Петрониевото наблюдение става там, където се е вършила стопанската авантюра на Нероновото време — в италийската провинция.

Друг е въпросът, че Петроний гледа на героите на тази авантюра със скепсиса на римски гражданин, че вижда не развитието, а упадък, кича, че се надсмива и преживява естетически онова, което не може да осмисли социално. Всеки момент от „Угощението” повтаря като че ли мъчителната констатация — това е упадък, това богатство е бавно протичаща смърт. И наистина златните накити, безумно капризните ястия, обилието, което притъпява сетивата, грубостта на обноските са пластически превъплъщения на загиващата енергия на едно общество. Но тъй описани, те са дело и на тъжната оценка на римския аристократ, който сам мисли с материални епикурейски термини. Тъй двойствено трябва да се търсят източниците на материалните стихии, които владеят „Угощението” и на които е жертва Трималхион. Самият тон е реален и художествено условен. Тази действителна условност, своеобразна непригодност към реалността, е чудесно изразена в шутството на Трималхион, в това, че той се глези, позира, демагогства. Определя го дълбоко проникналата в нищожеството на природата му самота, породена от безбрежната свобода на богатството и властта. С много свои черти той напомня Нерон такъв, какъвто ни го описват Тацит и Светоний. Типологически сродни са императорът, устройващ пожара на Рим, и Трималхион, устройващ своето погребение.

И все пак, ако тонът на Тацит е безперспективно трагичен, а на Петроний весело скептичен, това се дължи и на факта, че наблюдението на романиста протича в социално пространство, където нещо се осъществява. Но веселият скепсис се поражда и от реалистическата пластика, от вкуса към конкретното — вещи на бита, ястия, живи лица. Естет и ценител, веднага долавящ кичовата среща на несъответстващи си форми и значения, Петроний умее да описва човешкия предметен свят и да означава чрез него. Тъй че реалистическата пластика е вторият солиден агент, който пречи на Петрониевия скептицизъм да прерасне в трагическа мрачина.

Социалната заостреност на погледа в „Угощението” не бива да се смесва с гротескния низък реализъм в другите части на романа, с обезцененото слово на площада и публичния дом, нито с безперспективното подглеждане към един или към друг къс действителност, изпълнено просто така, естетски, както е в стихотворните мимове на елинистическия поет Херондас. От друг тип е карнавалният реализъм на побоищата, ругатните и преобличането и макар сроден с него, своя особена позиция има фолклорният реализъм на блестящата вставна новела „Ефеската матрона”. В събитията на тази новела, които важат за всеки човешки живот, е утвърдено жизненото начало, осъществено е нещо изключително обемно и общоважимо. Големият литературовед Михаил Бахтин, е нарекъл сполучливо реалистическа емблематика реалистическия похват на новелата за матроната от Ефес. Подобен емблематически замах има и финалното събитие в „Сатирикон” — загубената и отново възстановена мъжественост на Енколпий. Половата сфера в случая налага не низък битов или само гротескен смисъл. Тя е преди всичко символ-утвърдител на жизненото материално начало.

Тъй че в пъстрилото реалистически похвати в Петрониевия „Сатирикон” преднина имат реалистическата символика и пластическото възприятие на човешкия предметен свят. На тях се дължат веселието и жизнеутвърдението в романа. Защото социалното мислене на Петроний и гротескният реализъм на градската низина са носители на песимистично настроение. Затова, ако искаме

да бъдем точни, трябва да наречем веселоутвърдително-тъжнопесимистично настроението, което излъчва „Сатирикон”.

Изглежда, калейдоскопичната многогласна окръгленост е била собственото постижение на тази огромна книга, тъй зле опазена за съвременността. Този експеримент за постигане на своята съвременност освен в пъстрота на художествени средства се изразява в постоянно весело изпробване на традиционното сериозно слово на високите жанрове върху ниска материя. Макар и не изцяло, реалното става художествено изразимо благодарение на непрестанната комична борба на високо и ниско, на литература и грубо всекидневие. Хората замерват с камъни бълващия стихове Евмолп и в тази конфронтация като че ли липсва резултат, освен че една в друга се оглеждат две гледни точки, които се изключват. Поезията е непригодна, а животът пошъл. Но сериозно-веселото романно слово е събрало все пак двете начала, спружило е високото и ниското. Словоизвержение, способно да носи и ниска материя, то е подготвено и за по-сериозна художествена задача. На този етап силата му е в Протеевата изменчивост, имитираща човешкото жизнено многообразие.